INNOVATSIYA VA TARAQQIYOT
10.00.00- FILOLOGIYA FANLARI

QORAQALPOG‘ISTON QOZOQLARI TILIDAGI DIALEKTAL FRAZEOLOGIZMLARNING LEKSIK-SEMANTIK VA LINGVOMADANIY XUSUSIYATLARI

Kurmankulov Risbay Maxsetovich,
Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti
Ona tili va adabiyoti (qozoq tili)
2-bosqich magistranti

Ilmiy rahbar: Bekniyazov Berikbay Kozdibaevich,
Qozoq, turkman tili va adabiyoti kafedrasi dotsenti,
bbekniyazov@mail.ru,
https://orcid.org/0009-0002-6438-3541

DOI: https://doi.org/10.5281/zenodo.19967418

Annotatsiya. *Maqolada Qoraqalpog‘iston qozoqlarining so‘zlashuv tilidagi dialektal frazeologizmlarning leksik-semantik tuzilishi va lingvomadaniy xususiyati atroflicha tahlil qilinadi. Tadqiqot davomida mintaqadagi qozoq shevalarining o‘ziga xos xususiyatlari, jumladan, mahalliy turmush tarzi, geografik muhit va qoraqalpoq tili bilan uzviy bog‘liqlikka asoslangan turg‘un iboralarning shakllanish yo‘llari ko‘rib chiqildi. Frazeologizmlarning ma’no qirralarini ochib berish orqali ulardagi xalq dunyoqarashi va madaniy kodlar aniqlandi. Maqolada qo‘llanilgan til ma’lumotlari Qoraqalpog‘iston qozoqlarining ma’naviy va madaniy hayotining tildagi ifodasini tavsiflash imkonini beradi. Tadqiqot natijalari qozoq dialektologiyasi va frazeologiyasi sohasidagi ilmiy izlanishlarni yanada to‘ldiradi.*

Kalit so‘zlar: *Qoraqalpog‘iston qozoqlari, dialektal frazeologiya, leksik-semantik tavsif, lingvomadaniyatshunoslik, til aloqasi, frazeologizmlar, etnik madaniyat, mahalliy xususiyatlar.*

Аннотация. *В статье подробно анализируется лексико-семантическая структура и лингвокультурологические особенности диалектных фразеологизмов разговорного языка казахов Каракалпакстана. В ходе исследования были рассмотрены способы формирования устойчивых выражений, основанные на специфических особенностях казахских диалектов региона, включая местный образ жизни, географическую среду и неразрывную связь с каракалпакским языком. Путем раскрытия смысловых граней фразеологизмов были выявлены мировоззрение народа и культурные коды в них. Языковые данные, использованные в статье, позволяют описать языковое выражение духовной и культурной жизни казахов Каракалпакстана. Результаты исследования дополняют научные исследования в области казахской диалектологии и фразеологии.*

Ключевые слова: *казахи Каракалпакстана, диалектная фразеология, лексико-семантическое описание, лингвокультурология, языковая связь, фразеологизмы, этническая культура, местные особенности.*

Abstract. *The article provides a comprehensive analysis of the lexico-semantic structure and linguocultural characteristics of dialectal phraseology in the colloquial language of the Kazakhs of Karakalpakstan. During the study, the distinctive characteristics of the region's Kazakh dialects were examined, including the ways in which fixed expressions were formed based on their organic connection with local lifestyles, the geographical environment, and the Karakalpak language. By revealing the semantic facets of phraseological units, the people's worldview and cultural codes within them were identified. The linguistic data used in the article allows for the description of the*

linguistic expression of the spiritual and cultural life of the Kazakhs of Karakalpakstan. The research results further complement scientific research in the field of Kazakh dialectology and phraseology.

Key words: *Kazakhs of Karakalpakstan, dialectal phraseology, lexico-semantic description, linguoculturology, language communication, phraseological units, ethnic culture, local characteristics.*

Kirish. Har qanday xalqning tili uning asrlar davomida shakllangan tarixi, turmush tarzi va ma'naviy borlig'ining ko'zgusidir. Shu munosabat bilan frazeologiya sohasi tilning milliy bo'yog'ini eng yaqqol namoyon etuvchi qatlam hisoblanadi. Dialektal frazeologiya esa muayyan hududda yashovchi xalq vakillarining til xususiyatlari, boshqa tillar bilan aloqalari va etnografik o'ziga xosligini saqlab qolgan bebaho xazinadir.

Qoraqalpog'iston hududida istiqomat qiluvchi qozoqlarning til xususiyatlari qozoq dialektologiyasining janubiy va g'arbiy shevalar guruhiga mansub bo'lsa-da, o'ziga xos mustaqil xususiyati bilan ajralib turadi. Ushbu mintaqada turg'un birikmalarning shakllanishiga: ko'chmanchi va o'troq madaniyatning o'zaro ta'siri; qozoq, qoraqalpoq va o'zbek tillarining o'zaro ta'siri; Orolbo'yi va Amudaryo bo'yi aholisining mashg'uloti dehqonchilik, baliqchilik, chorvachilik va boshqalardan iborat bo'lgan.

Dialektal tizimning paydo bo'lishining yana bir sababi qo'shni mamlakatning til ta'siri, ya'ni areal aloqaning ta'siridir. Izolyatsiyalangan nutq o'zining asosiy dialektal nutq guruhi hajmidan shunchalik uzoqda joylashganki, unga uni o'rab turgan boshqa qarindosh, qarindosh bo'lmagan tillar yaqqol ta'sir qiladi. Bu haqda dialektolog olimlar Sh.Sariboyev, O.Naqisbekov shunday izoh beradilar: "Qoraqalpoq zaminidagi qozoqlar qoraqalpoq, o'zbek, turkman xalqlari bilan aralashib yashaydi, shuning uchun ularning tilida mazkur tillarning ta'siri seziladi. Xuddi shunday, O'zbekiston, Turkmaniston, Xitoy, Mo'g'uliston, Rossiya qozoqlarining tili ham katta ta'sirga uchragan, ammo alohida so'zlashuvlar ham leksikaning asosini umumxalq leksikasidan oladi, shuning uchun dialektal leksika kelib chiqish kanaliga ko'ra: an'anaviy dialektal hodisalar, noan'anaviy dialektal xususiyatlarga bo'linadi. [6:16]

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Tadqiqot ishida tavsifiy usul, qiyosiy-chog'ishtirma tahlil, shuningdek, komponent va lingvomadaniy tahlil usullaridan foydalanildi.

Natijalar. Qoraqalpog'iston qozoqlarining so'zlashuv tilida faol qo'llaniladigan, umumxalq adabiy tilidan leksik-semantik yoki strukturaviy jihatdan farq qiladigan barqaror iboralarni aniqlash zarur. Chunki, mintaqaviy xususiyatga ega turg'un

birikmalarning ma’noviy tuzilishini aniqlash, ularning etimologiyasini ochish va lingvomadaniy jihatdan tavsiflash uchun asos bo‘ladi.

Qoraqalpog‘iston qozoqlari tilidagi dialektal frazeologizmlarni tizimlashtirish qozoq tilining frazeologik lug‘atlarini to‘ldirishga, dialektologik atlaslar yaratishga va turkshunoslik fanidagi o‘zaro til aloqalarini chuqurroq tushunishga xizmat qiladi. Bundan tashqari, ushbu tadqiqot folklor merosi - qahramonlik dostonlari, notiqlik iboralari, afsonalar va boshqalarni lingvistik jihatdan tahlil qilish uchun asos bo‘ladi. Dialektal turg‘un birikmalarni o‘rganuvchi olim Q.Qalibayeva "Dialektal turg‘un birikmalar adabiy tilning frazeologik tarkibini boyitishga ozmi-ko‘pmi hissa qo‘shadi. Frazeologik birikmalarning semantikasi keng va chuqur. Ularning mazmunida etnos ma’naviy madaniyatining yorqin ma’lumotlari mujassamlashgan", degan fikrni bildiradi. [5:23].

Qoraqalpog‘iston hududidagi qozoq shevalarining frazeologik birliklari aholining turmush tarzi, xo‘jaligi va atrof-muhit bilan chambarchas bog‘liqdir. Ularni ma’no jihatidan quyidagicha guruhlab o‘tishimiz mumkin.

1. Inson xulq-atvorini tavsiflovchi iboralar:

Salbiy fe’l-atvorni ifodalovchi turg‘un iboralar: "Qada jutqan" – takabburlik, manmanlik, "Dasmal sıǵıw" – xushomadgo‘ylik, "Tal shaynaw" – va’dasida turmaslik, "Belgili bekbiyke" – barchaga yoqimsiz fe’l-atvori bilan tanilgan odam, "Párwayı pálek" – xayoliga hech narsa kelib-ketmaydigan, o‘ylamasdan ish tutadigan odam.

2. Ijtimoiy maqom - ma’lumotni ifodalovchi turg‘un birikmalar: "Mektep kórmegen" - savodsiz, tarbiyasiz, "Kewishin túyrep qoyıw" - tartibga chaqirish. Odamning yosh xususiyatini bildiruvchi: "Shartı ketip, partası qalǵan" keksa, "Sút qurıtqan" - kenja bola.

3. Harakatning sur’ati va natijasini tavsiflovchi iboralar:

Shoshqaloqlikni ifodalovchi: "Toydan aldın nama shalıw", "Padadan aldın shań shıǵarıw" kabi turg‘un iboralar ishlatilsa, oson bajariladigan, ishning oson yakunlanishini anglatuvchi "Qamırdan qıl suwırǵanday" iborasi qo‘llaniladi. Bajarilmaydigan va’da esa “echkining dumi yerga tekkanda” turg‘un iborasi orqali ifodalanadi.

4. Maishiy va etnografik tushunchalarni ifodalovchi turg‘un birikmalar:

Mehmondo‘stlikni ko‘rsatuvchi: "Zıyapat berdi" — mehmon kutish; oziq-ovqat madaniyatiga oid: "Biti tógiliw" — bepul ovqatlanish, "Kesesi aǵarmaw" — dasturxonida baraka bo‘lmaslik; urf-odat va marosimlarga oid: "Dawıs shıǵarıw" — aza tutish, yig‘lash, "Paymanası toldı" — dunyodan o‘tdi kabi turg‘un iboralar qo‘llaniladi.

Muhokama. Maqolada jamlangan til faktlari qoraqalpoq tili bilan integratsiyalashuvi natijasida yuzaga kelgan o‘ziga xos xususiyatlarni ham o‘z ichiga oladi. Tadqiqot davomida frazeologizmlarning xalqning urf-odatlari, kasbi va geografik muhiti bilan bog‘liqligi ko‘rinadi.

Muayyan hududdagi etnomadaniy xususiyatga ega bo‘lgan dialektal til birliklari haqida M.S.Atabayeva shunday fikr bildiradi: "dialektal so‘z, eng avvalo, dialektal so‘zni ifodalovchi ma’noga ega, ya’ni etnodialektizmlarning ma’lum bir hududda qo‘llanilishi, tarqalish izoglossa bo‘ladi, bu birliklar urf-odat, moddiy madaniyat ko‘rinishlarini yetkazish kuchiga ega bo‘lib, xalq turmushidan o‘rin oladi, adabiy tilda ma’noga ega bo‘lganlar ham, ega bo‘lmaganlar ham uchraydi". [1:19-23]. Tadqiqot obyektidagi iboralarning aksariyati mintaqaviy lingvistik aloqa – qozoq-o‘zbek-qoraqalpoq tillari o‘zaro ta’sirining natijasini aks ettiradi. Leksik xususiyatlariga to‘xtaladigan bo‘lsak, "Dasmal" – ro‘mol, "Ziyopat" – mehmondorchilik, “Pada” – poda kabi mahalliy leksikaning frazeologizmlar tarkibida qo‘llanilishini ko‘ramiz.

Turg‘un iboralar xalq dunyoqarashini "kod" sifatida saqlaydi. Masalan, "Qamır ushınan pátir" iborasining etnografik zamirida shunday ma’no yotadi: non pishirish madaniyati rivojlangan o‘lkada bola sabri tugab yig‘laganida, onasi katta non pishguncha xamirning bir chetidan kichkina kulcha yasab berishi — katta ishning ilk nishonasi, degan tushunchani shakllantirgan. Ro‘yxatdagi "Toydan aldın naǵara shaliw" va "Padadan aldın shań shıǵardı" iboralari esa adabiy tildagi "shoshqaloqlik" tushunchasining mintaqaviy kontekstdagi obrazli sinonimlaridir. Qoraqalpog‘iston qozoqlarining dialektal frazeologiyasi nafaqat tilning leksik boyligini oshiradi, balki Markaziy Osiyo xalqlarining umumiy tarixiy-madaniy makonini o‘rganishga imkon beradigan muhim lingvistik manba ekanini ko‘rishimiz mumkin.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, Qoraqalpog‘iston qozoqlari so‘zlashuv tilidagi dialektal frazeologizmlar milliy madaniyat, tarix va mahalliy turmushning tilda yaqqol ifodasi ekanligini ko‘rsatdi. Maqola doirasida o‘tkazilgan leksik-semantik va lingvomadaniy tahlillar quyidagi muhim ilmiy xulosalarni chiqarishga imkon beradi:

1. Mintaqaviy dialektal frazeologizmlar umumxalq qozoq adabiy tilining boyligini saqlab qolgan holda ma’no jihatidan o‘ziga xos o‘zgarishga uchragan. Ko‘pgina birikmalarning semantik maydoni mahalliy kasb-hunarga – chorvachilik, dehqonchilik, baliqchilik, geografik muhit va aholining kundalik turmushiga bevosita bog‘liq holda shakllangan.

2. Turg‘un birikmalar nafaqat muloqot vositasi, balki Qoraqalpog‘iston qozoqlarining dunyoqarashi, mentaliteti, an’analari va urf-odatlarini saqlab qolgan

qimmatli lingvomadaniy manbadir. Ulardagi obrazlilik va ekspressivlik qozoq xalqining ma’naviy madaniyatidan dalolat beradi.

3. Qoraqalpog‘iston qozoqlari so‘zlashuv tilidagi frazeologizmlarning shakllanishiga qo‘shni qoraqalpoq va o‘zbek tillari bilan yaqin etno-madaniy va til aloqalari ta’sir ko‘rsatgan. Bunday frazeologik birliklar tillarning o‘zaro integratsiyalashuv jarayonini aks ettiruvchi muhim lingvistik fakt hisoblanadi.

Ushbu tadqiqot ishimiz qozoq dialektologiyasi va lingvokulturologiyasi sohalarini yangi materiallar bilan boyitib, chegaradosh hududlardagi qozoq shevalarining hozirgi holatini baholash imkonini beradi. Shuningdek, kelajakda mintaqaviy dialektal frazeologik lug‘atlarni tuzish uchun ilmiy asos bo‘lishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Атабаева М.С. Қазақ тілі диалектілік лексикасының этнолингвистикалық негізі. – Алматы.: Білім, 2006, -288 б.
2. Кенесбаев І. Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі. Алматы: ҚазАқпарат. 2007-356 б.
3. Қазақ тілінің аймақтық сөздігі. - Алматы: «Арыс», 2005 .
4. Қалиев Ғ. «Қазақ говорларындағы диалектілік сөз тудыру» оқу құралы. Алматы. «Мектеп» баспасы. 1985 жыл. 232 б.
5. Қалыбаева Қ. Қазақ тіліндегі диалектілік тұрақты сөз тіркестері. Алматы, 1997 – 72 б.
6. Нақысбеков О. Қазақ тілінің ауыспалы говоры. Алматы, 1972. 174 б.
7. Пахратдинов Қ., Бекниязов Қ. Қарақалпақ тилиниң фразеологизмлер сөзлиги. Нөкис «Қарақлпақстан» 2018 :114-бет